

Toezicht en betrokkenheid

Gabriël van den Brink

De raakvlakken tussen het werk van Sebastian Roché (zie interview met hem hiervoor) en Gabriël van den Brink zijn groot. Dat is des te interessanter, omdat zij elkaars werk niet kennen. Elk publiceerde in 2001 een boek over jeugdcriminaliteit en beiden thematiseren de relatie tussen 'waarden en normen' en 'veiligheid' in termen van 'beschaving'. Roché die zich vanaf de jaren negentig intensief beziggehouden heeft met de relatie tussen '*incivilités*' (letterlijk 'onbeschaafdheden') en onveiligheid(sgevoelens). En van den Brink die in 1997 - tijdens de hoogtijdagen van paars - constateerde dat er behoefte was aan een nieuw beschavingsoffensief. En nu - in hun meest recente werk - concretiseren beiden de contouren van een dergelijk beschavingsoffensief in dezelfde richting: niet meer gedogen van aanstootgevend gedrag en dus meer toezicht, maar nadrukkelijk niet op de manier van '*zero tolerance*'. De manier die beiden wel voor ogen staat, wordt door van den Brink in bijgaand artikel treffend aangeduid als 'toezicht en betrokkenheid'. Hij oppert daartoe tien geboden voor 'een nieuwe cultuur van toezicht'. Evenals het werk van Roché, is dat van Van den Brink een *must* voor al diegenen die de discussie over waarden en normen belangrijk vinden, maar het noodzakelijk vinden dat deze onderbouwd en geconcretiseerd wordt.

In 1996 publiceerde Frans de Waal een omvangrijk boek met als titel *Van nature goed* waarin hij betoogt dat sociale codes die wij lange tijd voor de mens gereserveerd hadden evengoed bij apen voorkomen. Als voorbeelden noemt hij verzoening, coalitievorming en vormen van wederzijdse hulp. Dat is een troostrijke gedachtegang. De mens is weliswaar geneigd tot alle kwaad, maar tegelijkertijd is het goede hem niet vreemd. Sterker: wij bezitten als zoogdieren van nature een vermogen tot sociaal gedrag, dat onder normale omstandigheden tot vreedzaam samenleven leidt. Maar daarbij moet wel aan drie eisen voldaan worden. Ten eerste is het van groot belang of dit vermogen adequaat ontwikkeld wordt. Het moet - analoog aan het taalvermogen, dat eveneens aangeboren is - in een vroeg stadium *gecultiveerd* worden, omdat het anders weer verloren gaat. Ten tweede moet het *gegeneraliseerd* worden, want van nature strekt het zich hoofdzakelijk tot verwanten of familieleden uit. Ten derde moet het ook *gesanctioneerd* worden. Want hoewel het ontwikkelen van sociaal gedrag vooral een kwestie is van oefening en opvoeding hebben de meeste mensen een prikkel van buitenaf nodig om de stap te maken van betrokkenheid tot handelen.

Aan de hand van deze drieslag kan ook iets gezegd worden over oorzaken van en oplossingen voor de sfeer van onrust en verloedering die op het ogenblik in

GABRIËL VAN DEN BRINK

Nederland heerst. Ik wil het verleden niet mooier voorstellen dan het was, maar ik denk wel dat er tot ver in de jaren zestig aan de drie genoemde condities werd voldaan. Daartoe droegen verschillende omstandigheden bij. Om te beginnen was de dominante *religieuze moraal* van zelfopoffering, naastenliefde of barmhartigheid bevorderlijk voor het cultiveren van een sociale *habitus*. Verder speelde de verzorgingsstaat met haar *collectieve regelingen* mee. Daardoor konden vormen van betrokkenheid en solidariteit zich tot ver buiten de kring van eigen familieleden uitbreiden. Tenslotte werd het sociale gedrag gesanctioneerd doordat vormen van sociale controle en traditionele *gezagsverhoudingen* in het alledaagse leven door vrijwel iedereen geaccepteerd werden.

We weten allemaal dat deze wereld nu verdwenen is. Men kan het betreuren of toejuichen, maar teruggaan in de tijd is er niet bij. In feite deden zich bij elk van deze voorwaarden ingrijpende wijzigingen voor. De dominante moraal van mededogen of barmhartigheid heeft plaats gemaakt voor een ideologie waarin het primair gaat om zelfredzaamheid. De horizon waarbinnen men zich bij anderen betrokken voelt, is kleiner dan voorheen. Zorg en solidariteit hebben veelal betrekking op de eigen kinderen, leden van de eigen etnische groep of hoogstens de groep van burgers die er een zelfde levensstijl op nahoudt. En tenslotte is er nog maar weinig over van de sociale controle en het gezag dat burgers vroeger tot een zeker fatsoen, of zelfbeheersing, dwong. In plaats daarvan lijkt er juist een premie te staan op expressief gedrag, waarbij men zijn gevoelens openlijk en heftig toont. Met andere woorden: het wegvallen van de *religieuze moraal*, van collectieve solidariteit en van het gangbare gezag waren nadelig voor het cultiveren, het generaliseren en het sanctioneren van een sociale *habitus*.

Tot zover dus het slechte nieuws. Rest de vraag: is deze afloop onvermijdelijk en moeten we berusten in het proces dat zich de afgelopen decennia voltrokken heeft? Of kunnen we dat proces in een bepaalde richting bijsturen?

Beschavingsoffensief

Interessant is dat het maatschappelijk klimaat in de tweede helft van de jaren negentig een kentering te zien gaf. In reactie op vele gevallen van zinloos geweld ontstond bij velen het besef dat het zo niet langer ging en dat bepaalde grenzen overschreden waren. Zelf heb ik deze verandering voor het eerst gemerkt in 1997, toen ik een boek schreef over het Nederlandse gezinsleven¹. Aan het einde van dat boek opperde ik heel voorzichtig het idee van een beschavingsoffensief. Dat riep aanvankelijk veel weerstand bij veel progressieve intellectuelen op. In een latere studie over de betekenis van agressief gedrag bij jongeren² heb ik dit idee van een beschavingsoffensief verder uitgewerkt en sinds een half jaar kan ik - met voldoening en verbazing - vaststellen dat ook het kabinet in deze richting denkt. Soms gaan de dingen erg snel. Het is op deze plaats niet mogelijk het hoe en waarom van een dergelijk offensief uitvoerig te behandelen. Daarom zal ik me beperken tot één belangrijk onderdeel ervan, namelijk de noodzaak om een

nieuwe cultuur van toezicht te ontwikkelen, met name als het gaat om jongeren. Voor die nieuwe cultuur van toezicht stel ik tien geboden voor.

‘In elke samenleving treft men dat soort regels aan, maar in Nederland kost het grote moeite om te weten wat de regels zijn’

I. Eerste gebod: men moet de veelal impliciete *gedragsregels* en codes van het sociale leven expliciet maken. In elke samenleving treft men dat soort regels aan, maar in Nederland kost het grote moeite om te weten wat de regels zijn. Wie als toerist, migrant of gewoon als jongere voor het eerst kennis maakt met het leven van de volwassenen krijgt de indruk dat in ons land alles mag en alles kan. Pas na verloop van tijd zal hij of zij merken dat er tal van impliciete, maar daarom niet minder selectieve, codes zijn. Wie zich die codes niet tijdig of in onvoldoende mate eigen maakt, komt aan de zijlijn van de maatschappij terecht.

II. Tweede gebod: stel voor elk domein een specifieke *opdracht* vast. De klassieke vraag ‘Waartoe zijn wij op aarde?’ laat zich niet langer in algemene zin beantwoorden. Maar dat neemt niet weg dat men voor de verschillende domeinen van het maatschappelijk leven moet aangeven wat de eigenlijke inzet is en waar het allemaal om draait. Niet voor niets geven steeds meer bedrijven zichzelf en hun medewerkers een missie mee. Gewoon je werk doen, is niet genoeg. Het werk moet een bepaalde zin hebben, het moet een hoger doel dienen en van daaruit richting geven aan het gedrag van de betrokkenen. Dat geldt ook voor een school of een openbare instelling.

III. Derde gebod: zorg dat de *verantwoordelijkheid* voor het toezicht op een on-dubbelzinnige manier geregeld is. Voor elk domein moet helder zijn wie belast is met het handhaven van de gedragsregels en welke competenties hij of zij bezit indien een regel overtreden wordt. In bepaalde domeinen levert dat nauwelijks problemen op. Voor de gang van zaken thuis moet men bij de ouders zijn en in een bedrijf gaat men naar het *management*. Maar er zijn ook sectoren waar de competenties vaag blijven (uitgaansleven, openbaar vervoer, binnenstad) of waar de verantwoordelijkheden op een diffuse wijze met elkaar gecombineerd worden (justitiële keten, openbare orde). In het algemeen is een meer personalistische invulling van het toezicht wenselijk.

IV. Vierde gebod: men dient ervoor te zorgen dat de betrokkenen gelegenheid krijgen zich die regels *toe te eigenen*. Dat is het geheim van een geslaagde opvoeding. Zolang de code alleen van bovenaf wordt opgelegd, bereikt men hoogstens een uitwendige vorm van gehoorzaamheid. Sociaal gedrag vooronderstelt echter dat men die gedragsregels als eigen codes accepteert en zich daarop laat aanspreken. Een goed voorbeeld zijn de afspraken die veel basisscholen aan het begin van het jaar in klassikaal verband maken. Daarbij stellen leerkracht en leerlingen in gezamenlijk overleg een aantal regels vast. Die worden opgeschreven en hangen het hele schooljaar aan de wand. Bij eventuele problemen kan

men de leerlingen vrij eenvoudig aanspreken omdat ze... die regels zelf hebben opgesteld. De bekende stadsregels van Gouda of de stadsetiquette van Rotterdam berusten op dezelfde werkwijze.

V. Vijfde gebod: men moet naar omvang en tijdshorizon een *juiste schaal* kiezen. Het ontwikkelen van sociaal gedrag is het gemakkelijkst in een sociale omgeving waarin mensen elkaar kennen en voor langere tijd met elkaar van doen hebben. Grootschalige omgevingen waar mensen anoniem blijven en slechts kortstondig in contact treden, werken asociaal gedrag vaak in de hand. Een van de instanties die hier regelmatig op gewezen heeft, is de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Ook als men bedrijven, overheidsinstellingen, scholen en dergelijke om financiële of economische redenen grootschalig organiseert, moet de sociale *setting* waarin mensen met elkaar omgaan het persoonlijke karakter van de ontmoetingen bevorderen. Daarom dienen sociale omgevingen qua schaal niet al te ruim en qua tijdshorizon juist niet te krap te zijn.

VI. Zesde gebod: let op de *proportionaliteit* van middelen die men inzet bij correctie van wangedrag. Vaak denkt men dat er met betrekking tot overtredingen slechts twee methoden zijn: repressie (dat wil zeggen ingrijpen nadat een regel overtreden is) of preventie (dat wil zeggen ervoor zorgen dat er helemaal geen regel overtreden wordt). Maar de eerste methode brengt geen verbetering en de tweede is vaak niet effectief. In feite vormen repressie en preventie twee extremen op een *continuüm*, terwijl de eigenlijke opgave tussen deze twee extremen ligt. In een ander verband heb ik wel eens het begrip prepressie voorgesteld, dat wil zeggen repressief optreden voordat de regel overtreden is. Dat lijkt vreemd, maar het is in veel domeinen een gangbare praktijk. Elke autobestuurder, voetbaltrainer of opvoeder zal ingrijpen, zodra hij of zij ziet aankomen dat het gedrag de verkeerde kant uitgaat. Dat zou ook op scholen, in het uitgaansleven en bij het handhaven van de openbare orde moeten gebeuren.

VII. Zevende gebod: bij het handhaven van een regel moet men de *pedagogische* dimensie in het oog houden. Het gaat om een dialectisch spel waarbij twee partijen elkaar uitdagen. De toezichthouder houdt aan zijn eigen norm of regel vast, maar de leerling is - zeker in een bepaalde leeftijd - juist op het overtreden van die regel uit. De handhaver moet een bepaalde marge aanhouden, maar wél de norm stellen. Met andere woorden: toezichthouders moeten verstandig optreden en ingrijpen als de afstand tussen norm en gedrag onacceptabel wordt. Dat is iets heel anders dan blinde gehoorzaamheid afdwingen - ofwel een beleid van *zero tolerance*. Maar het is ook iets anders dan elke overtreding door de vingers zien - ofwel een permanent gedoogbeleid. De pedagogische dimensie van het handhaven wordt in beide beleidsvormen teniet gedaan. Adequaat toezicht vooronderstelt dat jongeren er iets van leren als een norm overtreden wordt.

'In feite vormen repressie en preventie twee extremen op een *continuüm* terwijl de eigenlijke opgave tussen deze twee extremen ligt: prepressie dus'

VIII. Achtste gebod: men kan alleen maar handhaven als er sprake is van een zekere *betrokkenheid*. Liefde alleen is niet genoeg, maar het omgekeerde geldt eveneens: streng optreden alleen haalt weinig uit. Daarom pleit ik altijd voor een combinatie van discipline en betrokkenheid. Dat geldt onder meer waar het om de houding tegenover allochtonen gaat. Het spreekt voor zich dat deze zich moeten voegen naar de elementaire regels van de Nederlandse maatschappij. Maar wie zich tot die eis beperkt en geen aandacht schenkt aan hun aarzelingen en veelal slechte ervaringen met diezelfde maatschappij zal niet veel succes hebben. Ik ben een voorstander van aanpassing en invoeging, maar ik geloof niet dat men dit doel bereikt door allochtonen op een harteloze en louter repressieve wijze te bejegenen.

IX. Negende gebod: de overheid heeft als opgave om de sociale, culturele en normatieve *competenties* van haar eigen burgers te versterken. Een cultuur van toezicht vooronderstelt dat burgers de regels van het maatschappelijk verkeer niet alleen kennen - ze moeten ook leren hoe ze conflicten kunnen regelen, hoe ze een bepaalde situatie moeten inschatten en wanneer of hoe ze moeten ingrijpen. Wat dat betreft, zijn de twee incidenten van het afgelopen najaar illustratief. In Venlo bleken de omstanders niet bij machte om in te grijpen bij zinloos geweld. Kort daarop was er de zaak van twee AH-medewerkers, die wél ingrepen, maar daarbij weer teveel geweld hadden gebruikt. Kennelijk hebben burgers niet geleerd wat de meest geëigende reactie in dat soort situaties is. Waarom zou bijvoorbeeld de gemeentelijke overheid haar burgers niet een cursus weerbaarheid aanbieden, zodat ze in voorkomende gevallen weten wat te doen? Per slot van rekening zijn er ook EHBO-cursussen die omstanders in staat stellen om iemand te helpen bij een ongeval.

X. Tiende gebod: er zou een betere *afstemming* van regulatie en handhaving in de verschillende domeinen moeten zijn. Op dit moment hebben jongeren te maken met zeer uiteenlopende regimes. Gedragingen die ze thuis normaal vinden, geven in het onderwijs vaak overlast. Terwijl de regels op school weer sterk afwijken van de code in het uitgaansleven of de binnenstad. Zich heen en weer bewegend tussen deze verschillende regimes onttrekken jongeren zich aan de normatieve invloed van leerkrachten en andere volwassenen. Ouders weten soms niet eens waar de jongere zijn tijd doorbrengt, laat staan dat ze weten in hoeverre hij zich elders aan de regels houdt. Meer onderling contact tussen diverse volwassenen is wel het minimum, meer afstemming van normen en handhaving zou beter zijn. Op dat punt behoeft met name het optreden van de gemeentelijke overheid verbetering. Zij zou meer gestalte moeten geven aan het besef dat opvoeding allang geen individuele zaak meer is, maar iets wat staat of valt bij de mate waarin meerdere domeinen (en dus ook meerdere toezichthouders) hun taken op elkaar afstemmen.

Een nieuwe cultuur van toezicht

Langs deze lijnen zouden we een nieuwe cultuur van toezicht kunnen ontwikkelen. Het is duidelijk dat dit niet uitsluitend een zaak van de overheid of *professionals* kan zijn. Het gaat om een beter samenspel van overheden, burgers en *professionals*. De tijd lijkt rijp voor nieuwe initiatieven op dit gebied. Vanaf begin jaren tachtig riepen processen als individualisering, privatisering, democratisering en globalisering nauwelijks reacties op, maar sinds een paar jaar is dat aan het veranderen. Velen tonen zich bezorgd over hun negatieve gevolgen of roepen om een harder optreden. In die context is het niet vreemd dat er voor het eerst sinds lange tijd ook weer over normen en waarden wordt gedebatteerd. Dat is een fundamentele zaak die zich echter niet op de traditionele wijze - dat wil zeggen vanuit Den Haag of door middel van beleidsvorming - laat oplossen. Daarom veroorloof ik me, voortbouwend op het voorgaande, een paar opmerkingen over de wijze waarop men dit debat zou moeten inrichten. Ik wil drie aanbevelingen aan u voorleggen.

'De nadruk moet niet op het vraagstuk van de waarden maar op dat van de normen gelegd worden'

Ten eerste moet de nadruk niet op het vraagstuk van de waarden, maar op dat van de normen gelegd worden. Waarom? Normen hebben betrekking op het feitelijke handelen, op datgene wat mensen doen, op min of meer objectief vaststelbare gedragingen. Waarden verwijzen naar idealen, overtuigingen, denkbeelden, bedoelingen, argumenten of subjectieve voorkeuren. Op dit laatste vlak kennen we in Nederland inmiddels een grote diversiteit van politieke, morele, filosofische of religieuze aard. Ik zie dat de komende decennia niet snel veranderen en zou daar ook geen voorstander van zijn. Maar diversiteit van opvattingen gaat heel goed samen met overeenstemming, als het gaat om praktisch handelen. Daarom moet het primaat bij de normen gelegd worden. Overigens vloeit dit primaat ook voort uit de conditie die ik aan het begin van mijn voordracht heb genoemd. Het gaat nog altijd om het cultiveren van sociaal gedrag. Zij het dat dit vandaag de dag een zaak van sociale contexten en niet van religieuze, levensbeschouwelijke of ideologische tradities is.

Daarom moet men - ten tweede - bij normen, codes en gedragsregels onderscheid naar maatschappelijk domein maken. Het moderne leven voltrekt zich nu eenmaal in zeer verschillende werelden, waarvan de spelregels niet zomaar in elkaar vertaalbaar zijn. Wat doelmatig of normaal is in het eigen huishouden verschilt van de houding die men op het werk aanneemt. De normen die gelden in het onderwijs zijn nauwelijks op het openbare domein van toepassing. In de wereld van bestuur en politiek houdt men zich aan een andere gedragscode dan bij het besteden van de vrije tijd. Met andere woorden: elk van deze werelden kent specifieke inzetten en spelregels, waaraan een serieus onderzoek van normen niet voorbij kan gaan. Overigens vloeit ook deze aanbeveling voort uit een al genoemde voorwaarde: sociaal gedrag vooronderstelt altijd een bepaalde

kring, waarbinnen de betrokkenheid of steun gestalte krijgt. Die kring bestaat vandaag de dag niet meer uit een omvattend collectief, maar uit degenen die bij het maatschappelijk verkeer in een specifiek domein betrokken zijn.

Ten derde moet men speciale aandacht aan het publieke domein schenken, omdat daar de kans op moeilijkheden het grootste is. Dat domein staat of valt met burgerschap, het vermogen om zich buiten de eigen kring te houden aan een code die voor mensen met zeer verschillende belangen en verlangens geldt. Het publieke domein vooronderstelt dat mensen een minimum aan overeenstemming hebben over gedragsregels, over de wijze waarop zij boven hun verschillen uitstijgen en een gezamenlijk belang behartigen. Daar heeft de overheid een speciale taak omdat ze - staande boven particuliere partijen - als min of meer onafhankelijke instantie gerechtigd is in te grijpen en regels op te leggen, waar het algemeen belang dat vraagt. Daarom zou een onderzoek naar normen en gedragsregels speciaal moeten gaan over datgene wat we in Nederland met elkaar gemeen hebben en van overheidsweg wordt opgelegd. U begrijpt inmiddels dat deze aanbeveling eveneens op een eerder genoemd argument berust, namelijk het idee dat een zekere sanctivering van bovenaf zelfs in de moderne maatschappij niet te vermijden is.

Op deze wijze zou men de drie voorwaarden voor sociaal gedrag in een nieuwe effectieve vorm kunnen gieten voor deze tijd. Het gaat nog altijd om het cultiveren van ons vermogen tot sociaal gedrag, het generaliseren van dat gedrag tot een kring die ruimer dan de verwanten is en het sanctioneren ervan door een instantie die buiten of boven onszelf staat. Maar wel onder totaal nieuwe voorwaarden en afgestemd op de eisen van de moderne tijd. Dat verklaart ook de titel die ik aan deze voordracht meegegeven heb. Deze zinspeelt op een belangrijk boek dat de Franse filosoof Michel Foucault 25 jaar geleden schreef en in de Nederlandse vertaling *Toezicht en straf* als titel kreeg. In het verlengde van de jaren zestig interpreteerde Foucault de moderne samenleving als een subtiele vorm van machtsuitoefening. Hij associeerde toezicht in de eerste plaats met straf en onderwerping. Inmiddels is het perspectief op moraal en samenleving 180 graden gedraaid. We weten nu wat de gevolgen zijn wanneer zaken als toezicht en discipline gerelativeerd of ondermijnd worden. We begrijpen dat toezicht ook een positieve strekking heeft. Zelf ben ik in elk geval tot de overtuiging gekomen dat het niet juist is om toezicht uitsluitend te zien als een vorm van straf of onderwerping. Het kan evengoed een voertuig van *engagement*, zorg of bescherming zijn. Vandaar een pleidooi voor 'toezicht en betrokkenheid'.

'Het is niet juist om toezicht uitsluitend te zien als een vorm van straf of onderwerping. Het kan evengoed een voertuig van *engagement*, zorg of bescherming zijn'

Gabriël van den Brink is cultuursocioloog verbonden aan het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn te Utrecht. Bovenstaande tekst is een bewerking van een lezing die hij gehouden heeft op de conferentie 'Welzijn versterkt veiligheid' te Amersfoort op 29 november jl..

Noten

1. *Hoge eisen, ware liefde. De opkomst van een nieuw gezinsideaal.* Utrecht NIZW 1997.
2. *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij jongeren.* Utrecht NIZW 2001.